

Imperienes sammenbrudd i Europa, 1917-18 og 1989-92

Notater til et uferdig, men tankevekkende (tror jeg) foredrag, holdt på Aschehoug forlags sommerkurs i Praha, 1. juli 1992

av Stein Tønnesson

Fra imperier til nasjonalstater - en trend

La oss tenke oss en historietime om en ti års tid, hvor læreren underviser en klasse født i 1985. "Det var en gang", begynner læreren (gamle fortellerknep har fått sin renessanse) "Det var en gang et stort rike som het Sovjetunionen. Det omfattet alle de områdene vi i dag kjenner som Russland, Belarus, Ukraina, Georgia, Armenia, Aserbajdsjan, Turkmenistan, Kazakhstan, Uzbekistan, Tadsjikistan, Kirgizistan, Turkmenistan (men ikke Afghanistan), og dessuten i Europa en del av det østlige Romania, som den gang ble kalt Moldavia eller Moldova. Ja, om ikke det skulle være nok, så omfattet Sovjetunionen attpåtil tre av våre nordiske naboland: Estland, Lettland og Litauen. Østprøyssen var også under Sovjetunionen - det er derfor det er så mange russere der i dag. Østprøyssen var faktisk en del av Russland også etter at Sovjetunionen ble oppløst: i femti år, fra 1945 til 1995, var dette gamle tyske landet en del av Russland, men så kjøpte Tyskland det tilbake. Königsberg, der Røde Kors har hovedkontoret for sin "Internationale Russlandshilfe (Aide Internationale à la Russie)" var den gangen en trist og lukket militærby som het Kaliningrad etter Sovjetunionens første president, og St. Petersburg het den gang Leningrad etter Sovjetunionens første store leder.

Det er slik man snakker om forgangne riker, så som Romerriket, Bysants, det tysk-romerske riket, det osmanske riket, habsburgernes rike, de franske og britiske imperiene og altså: Sovjetunionen.

Det 19. århundre var de store politiske samlingprosjektenes århundre. Verden ble samlet i store politiske enheter, fremst gjennom europeisk ekspansjon. Hjemme i Europa mislyktes riktignok de to Napoleonenes samlingsforsøk, men en serie små stater ble samlet i de nye storstatene Italia og Tyskland. På de amerikanske og asiatiske kontinentene rykket europeerne fram mot Stillehavet fra to sider og utvidet USA og Tsar-Russland til enorme superstater. Europeerne koloniserte og delte Afrika mellom seg, og de samlet og sentraliserte store deler av Asia til slike storriker som India, Indokina og Nederlandsk Ostindia (Indonesia). Det kinesiske keiserriket ble holdt intakt selv om det ble delt i innflytelsessfærer, og Japan brukte europeisk teknologi til å legge Korea og Taiwan (Formosa) under seg; de ble japanske ved avslutningen av det 19. århundre og selvstendige midt i det 20, for Koreas del med to selvstendige stater. Selvfølgelig fantes det unntak fra regelen om at det 19. århundre var samlende. Unntakene lå i Latinamerika og på Balkan, der de pan-amerikanske og panslaviske

bevegelsene mislyktes i å skape varige føderasjoner. Verden fikk alt i det 19. århundre slike nye småstater som Guatemala, Uruguay og Montenegro. Men de var utypiske. Ved det 19. århundres avslutning var det såvidt over 50 uavhengige stater i verden, og av dem var nesten halvparten i Amerika og en tredel i Europa. Asia og Afrika hadde kun ti uavhengige stater.

"De små nasjoners tid er forlengst forbi. Imperienes tid er inne", forkynnte den engelske politikeren Joseph Chamberlain i 1904. Den gang var det ikke noe komisk utsagn. Chamberlain levde midt i imperialismens tidsalder. De gamle kinesiske, osmanske, russiske og habsburgske imperiene besto, og Frankrike og Storbritannia sto midt oppe i arbeidet med å organisere, sentralisere og utnytte sine nylig utvidede koloniimperier. Flere keisere hadde sittet på troner det siste halve århundret enn noen gang før eller senere.

Chamberlain tok likevel så feil som det går an. Det 20. århundre skulle male imperiene i stykker - smuldre dem opp i små nasjoner. Tre bølger av imperieoppløsning rammet det internasjonale statssystemet i det 20. århundre. Den første skyllet inn over Europa som forspill og etterspill til Første verdenskrig. Den andre og største kom i kjølvannet av Annen verdenskrig og kalles "avkolonialiseringen", mens den tredje stadig ruller over Østeuropa og Asia som et resultat av sovjetkommunismens avvikling.

Under den første bølgen oppsto 11 nye stater med selvstendighet av en viss varighet (Tyrkia, Østerrike, Tsjekkoslovakia, Ungarn, Jugoslavia, Polen, Finland, Estland, Lettland, Litauen og - som attpåklatt i 1921 - Irland). I tillegg kom de arabiske mandatområdene i det tidligere osmanske riket, som skulle vinne selvstendighet under den neste bølgen.

På sitt høyeste, i 1923, hadde Nasjonenes Forbund 53 medlemmer, og ved De Forente Nasjoners første generalforsamling i 1945 var 51 stater representert. Den andre bølgen ga mer enn en tredobling av verdensorganisasjonens medlemstall. I 1990 var det oppe i 160.

Så kom den tredje bølgen. Ikke nok med at de formelt uavhengige østeuropeiske landene ble reelt uavhengige. Ikke nok med at de 15 sovjetrepublikkene dannet hver sin suverene stat. Det er også mulig at flere republikker og områder innenfor de 15 republikkene vil bryte ut. Gjenforeningen av de to Tyskland ga FN ett medlem mindre, men til gjengjeld kan vi ende opp med hele seks stater i det tidligere Jugoslavia, og med Tsjekko og Slovakia som fullt uavhengige av hverandre.

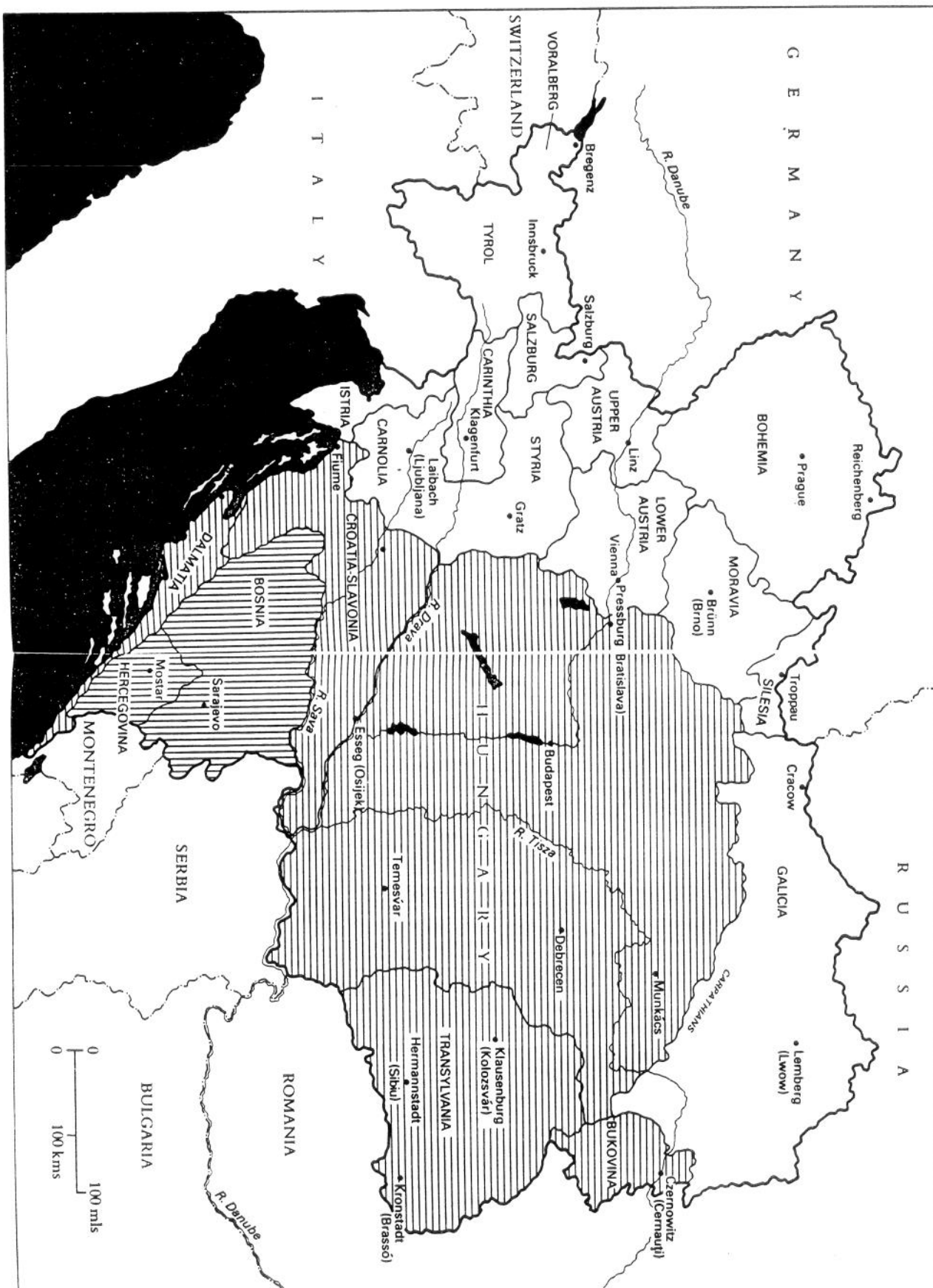
De store statsdannelsene som er igjen i dag, er først og fremst Kina og India med henholdsvis 1,1 milliarder og 816 millioner innbyggere (veksten i India er så mye sterkere enn Kinas at India kan bli verdens folkerikeste stat midtveis inn i neste århundre, hvis altså ikke føderasjonen bryter sammen). Til de store statene må vi også regne USA med 250 millioner, Indonesia med 183 millioner, Brasil med 150 og Russland som det minste av de største med 148 millioner. I neste klasse ligger Japan, Pakistan, Bangla Desh og Nigeria, som alle har godt over 100 millioner. Det er fullt mulig at noen av disse, og forsåvidt også mange mindre stater, kan gå i oppløsning i årene fremover. Det gjør det viktig for historikere og andre samfunnsforskere å studere imperieoppløsningen som fenomen.

Det er dette fenomenet jeg vil forsøke å nærme meg i dette foredraget. Jeg skal legge avkolonialiseringen etter Annen verdenskrig til side og konsentrere meg om den første og den

tredje bølgen -- her i det Europa som vi befinner oss i sentrum av. Mine to studieobjekter blir da oppløsningen av Habsburg-monarkiet og Sovjet-imperiet.

Kart over Habsburgimperiet, hentet fra Allan Sked, *The Decline & Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*, London, Longman, 1989.

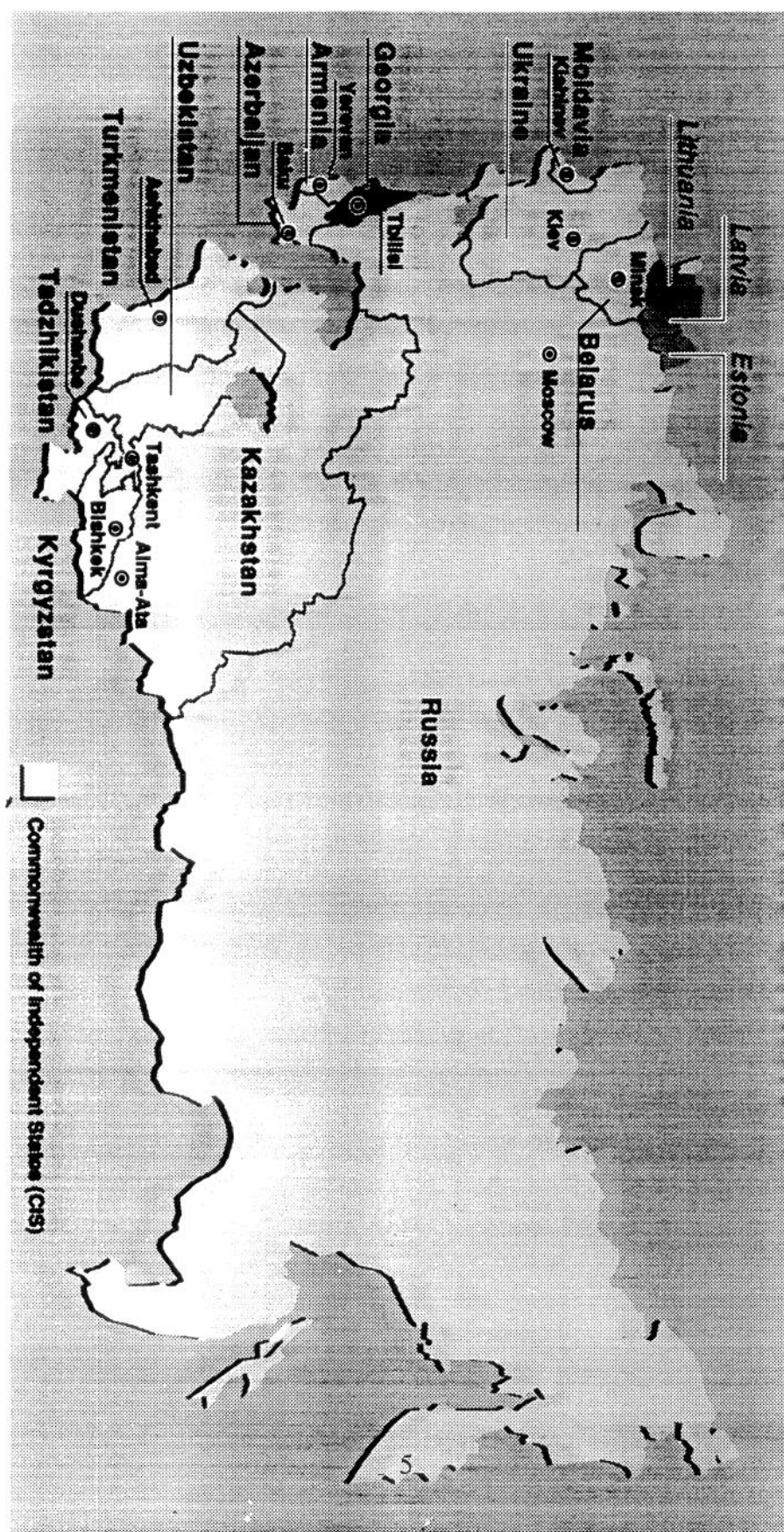
The decline and fall of the Habsburg Empire

Map 1 General map of the Empire

Kart over det tidligere Sovjetunionen, hentet fra tidsskriftet *Security Dialogue* (utgis av Institutt for fredsforskning, Oslo)

The Former Soviet Union

Begrepene

Gaius Julius Cæsar var opphav både til ordene "keiser" og "imperium". Han kalte seg nemlig "imperator". Strengt tatt betyr *imperium* det samme som et keiserdømme, men ordet brukes helst i en utvidet betydning: et stort rike med et felles statsstyre for flere ulike folkeslag, flere usammenhengende stater innenfor seg, eller oversjøiske besittelser. Jeg bruker ordet "imperium" både om det habsburgske riket, tsar-Russland, Sovjetunionen og om koloniimperiene, og jeg ser ingen grunn til å skjelne prinsipielt mellom oversjøiske imperier og landimperier. Formelt var ikke Sovjetunionen et imperium, men en føderasjon, men det var bare på papiret. Reelt sett var det et samlet statsstyre som ble kontrollert av Sovjetunionens Kommunistiske Parti. Samholdet innenfor Sovjetunionen var i stor grad et resultat av lojalitet mot partiet på samme måte som samholdet i tsar-Russland hadde vært resultat av lojalitet overfor tsaren. Ikke i noe av de to tilfellene var det snakk om en stat bygd på et konstitusjonelt og frivillig avtalesystem mellom nasjoner eller delstater. Altså var det ikke noen reell føderasjon.

En *føderasjon* er etter min oppfatning den demokratiske versjonen av imperiet. Mens et imperium står under en suveren fyrste og bindes sammen først og fremst av lojalitet til fyrsten og hans embedsmenn, er føderasjonen knyttet sammen gjennom et representativt system, nedskrevet i en konstitusjon. I enhver føderasjon er det innebygget et grunnleggende dilemma mellom hensynet til enkeltborgerens rettigheter og delstatenes eller de enkelte nasjonenes rettigheter. Folkesuvereniteten har to alternative veier, én direkte mellom regjering og folk, én via nasjonal representasjon. Hvis delstatene også er "hjemland" for nasjoner med separat identitet, vil føderalregjeringen løpe en kontinuerlig risiko for at misnøye folkegrupper utvikler separatisme. Det gjør føderasjonen til en særdeles sårbar statsform. Imperiet er sterkere fordi det ikke bygger på folkesuverenitet, og nasjonalstaten er sterkere fordi folkesuvereniteten kun har én vei å gå. Til gjengjeld har de fleste nasjonalstater minoriteter uten særskilte rettigheter.

Nasjonsbegrepet har vært sterkt omdiskutert de siste årene, og det er ikke første gang den har vært det. Det som står klart, er at den nasjonale identitet er skapt historisk og ikke har noe entydig objektivt grunnlag. Nasjonal identitet er en forestilling som skapes og opprettholdes i historien, og grunnlaget for identiteten kan variere fra det ene tilfellet til det neste. I noen tilfeller er statstradisjon og historie viktigst, i andre språk og i atter andre tilfelle religion eller skikker. Nasjonale identiteter er under kontinuerlig endring. Noen skifter nasjon, noen mister nasjonal tilhørighet, og noen skaffer seg nasjonal identitet til erstatning for andre typer identiteter. Nasjonale identiteter er altså fluktuerende, men også uhyre sterke. Det er intet som tyder på at nasjonalfølelsen generelt er blitt svakere i det 20. århundre. Snarere tvert om.

Hvor gamle er nasjonene? Mange nasjonale identiteter er svært gamle. Forestillingen om særskilte tyske, tsjekkiske og ungarske identiteter er meget gamle, men det som var nytt på 1800-tallet, var nasjonalismen: dvs. prinsippet om at hver nasjon hadde rett til sin egen

stat. Denne tanken fulgte av folkesuverenitetsprinsippet og fikk en eksplosiv rolle allerede på 1800-tallet, spesielt i 1848, men først og fremst har den nasjonale suverenitetsideen gjort sin sprengkraft gjeldende på 1900-tallet. Under hver av de tre imperieoppløsende bølgene har den spilt en avgjørende rolle som ideologisk redskap for de maktelitene som søkte å utnytte imperiestatenes svakhet til å løsrive folk og territorier og danne nye stater.

Spørsmål

Sovjetimperiets oppløsning gjør det på nytt aktuelt å studere imperieoppløsningen som fenomen. Hva er det som skjer når et imperium oppløses? Hvorfor gikk imperiene i oppløsning? Måtte de gå under? Jeg vil be dere ha disse tre spørsmålene i bakhodet mens vi ser på to eksempler: oppløsningen av det habsburgske dobbeltmonarkiet 1917-18 og oppløsningen av sovjetimperiet 1989-92.

Nasjonal rekkefølge under imperieoppløsningen

Både for Habsburg-monarkiet og Osmanerriket finnes det en omfattende litteratur om deres langvarige nedgang og fall. Hele 1800-tallet ses som en sammenhengende nedgangstid, der et hensyknende imperium, herjet av indre nasjonale konflikter, såvidt henter seg igjen fra stadig nye kriser, og så til sist endelig bukker under. A.J.P. Taylors bok *The Habsburg Monarchy 1809-1918* er et klassisk eksempel på en slik bok i tradisjonen fra Edward Gibbons *Decline and Fall of the Roman Empire*, men Allan Skeds bok fra 1989 *Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918* gir tross tittelen uttrykk for et motsatt syn. Vi kommer sikkert snart til å få en Taylor-lignende bok under tittelen "Decline and fall of the Russian empire". Den vil se 1917-revolusjonene og den påfølgende borgerkrigen som en slags redningsoperasjoner for tsar-imperiet, som så overlever i ny skikkelse i ytterligere 70 år, før det endelig bryter sammen under nasjonsmotsetningenes voksende trykk.

Her skal jeg anlegge et helt annet perspektiv. I utgangspunktet vil jeg ikke se på oppløsningen av Habsburg-monarkiet eller Sovjetunionen som noen historisk nødvendighet, men som et kortvarig begivenhetsforløp med særskilte årsaker i den situasjon der forløpet begynte.

Habsburgmonarkiets oppløsning

Habsburg-monarkiets oppløsning kan tidfestes til årene 1916-18, altså i siste halvdel av Første verdenskrig, fra keiser Franz Josephs død og prins Karls tronbestigelse til krigens avslutning og sistnevntes abdikasjon. Den aldrende keiser Franz Joseph hadde utløst storkrigen med sitt

ultimatum til Serbia etter attentatet i Sarajevo mot den egenlige tronfølgeren, Franz Ferdinand.

Krigen hadde flere alvorlige konsekvenser for Habsburg-monarkiet.

For det første representerte den, som alle kriger, en enorm finansiell byrde. Kriger svekker staters økonomi enten de vinnes eller tapes, og skatteøkninger som følge av krig er en hyppig historisk årsak til opprør og regimefall. Habsburg-monarkiet var særdeles dårlig rustet til å tåle en langvarig krig.

For det andre gjorde Første verdenskrig at Habsburger-keiseren ble fullstendig avhengig av sin tyske allierte. Wien kom fullstendig i lomma på Berlin, og dette ble enda tydeligere da den østerriksk-ungarske hæren greide seg nokså dårlig militært og måtte ha betydelig tysk støtte for å komme på offensiven og erobre Serbia. Krigen gjorde det umulig for Wien å søke noen form for diplomatisk støtte fra Russland, Frankrike, Storbritannia eller USA. Krigen avbrøt jo all diplomatisk kontakt. Isteden ble det opposisjonsgruppene innenfor Habsburg-monarkiet som fikk tilgang til diplomatisk kontakt med ententemaktene.

For det tredje satte selve krigføringen de ulike nasjonenes lojalitet på prøve. I begynnelsen besto de den godt. Tysk-østerrikere, magyarere, polakker, slovenere og kroater - ja selv tsjekkere - sloss rimelig bra, og til dels entusiastisk, mot serbere og russere, fra 1915 også mot italienerne. Men etter hvert som krigen varte, begynte frafallet, og her er det viktig å se på kronologien. Hvem falt fra først?

Den mest illojale av alle Habsburg-rikets nasjoner var den serbiske, som ønsket å tilhøre den serbiske staten som hadde revet seg løs fra osmanerne. Så lenge serberne på den andre siden av grensen var under osmansk herredømme kunne det være en fordel å være under habsburgerne, men da serberne fikk uavhengighet, ble Serbia det foretrukne alternativ. Det var dette konfliktforholdet som utløste verdenskrigen da en serbisk aktivist drepte den østerrikske tronfølgeren under et besøk i Sarajevo, og i grunnen var det også det eneste eksplosive konfliktforholdet i 1914. Alle de andre nasjonene aksepterte å leve i Habsburg-riket, selv om de nok kunne ønske forandringer.

Den første av de andre nasjonene som falt fra, var den polske, som sto i en situasjon som lignet den serbiske, men med den forskjell at det ikke fantes noen selvstendig polsk stat. Den oppsto først som en følge av den tyske seieren over Russland. De polske nasjonalistene spilte sitt spill godt. Mens noen sikret seg russisk territorium gjennom samarbeid med tyskerne, sto andre i kontakt med de allierte med sikte på å sikre den nye staten for det tilfelle at Tyskland skulle tape i vest, og kanskje da også skaffe seg tysk territorium, samt det habsburgske Galicia. Opprettelsen av Polen gjorde at Habsburg-keiseren mistet polakkenes lojalitet i Galicia, og det var et hardt slag ettersom polakkene hadde spilt en viktig rolle som tunge på vekskålen i det habsburgske Reichsrat.

Neste ut var de tidligere så lojale tsjekkerne.

Slovenerne og kroatene holdt seg lenge lojale. For dem var serbisk eller italiensk herredømme en større fare enn fortsatt østerriksk styre. De sto derfor ikke klar med krav om og bevegelse for full uavhengighet da krisen kom, men sluttet seg da til tanken om et "Jugoslavia", som et alternativ til det Stor-Serbia hele krigen hadde siktet mot å forhindre.

Jugoslaver oppsto som et samleuttrykk for de sydslaviske folkene i Habsburg-riket, og ble tatt opp i de alliertes språkbruk som en betegnelse som også omfattet en del av de slaviske folkene i det tidligere osmanske imperiet. Slovenerne og kroatene godtok i 1918 å gå sammen med serberne i en jugoslavisk stat, mot at stormaktene garanterte mot serbisk dominans.

De som holdt seg lengst lojale overfor keiseren i Wien var tysk-østerrikerne og magyarene, de to statsbærende nasjonene, og dessuten skal vi nevne jødene, som også var meget lojale -- om ikke alltid overfor keiseren, så ihvertfall overfor prinsippet om en flernasjonal stat med Wien som sentrum.

Sovjetunionens oppløsning

1985: Gorbatsjov generalsekretær: internasjonal avspenning

1987: Gorbatsjovs reformpolitikk i gang for alvor

1989: Revolusjonene i Østeuropa

1990-91: Oppløsningen av Sovjetunionen, rekkefølgen i utbrudd:

1. Baltiske landene med Litauen i spissen er "avantgarde"
2. Georgia følger på med radikalt regimeskifte
3. Moldova følger på
- (4. Så kommer reaksjonen fra det gamle regimet, med kuppforsøket i august 1991)
5. De tre slaviske statene Ukraina, Hviterussland, **og Russland** (kjernelandet), bryter med det imperie-regimet
6. De muslimske statene må omsider også gi opp det gamle
7. SIS dannet: kommunistpartiet oppløst.

Den politiske maktkampen i Sovjetunionen i perioden 1987-91 foregikk på fem viktige nivåer:

1. De baltiske nasjonenes og georgiernes stadig dristigere forsøk på å bryte med kommunismen og øke sin selvstendighet
2. Arbeidet til Gorbatsjov, Det Øverste Sovjets nasjonalitetskommisjons og til unionsrepublikkenes ledere med å utforme en ny unionstraktat (finne formen for imperiets overlevelse)
3. Striden om hvor radikale de økonomiske reformene skulle være
4. Strid om hvor selvpoppgivende avspenningspolitikken skulle være i forhold til USA
5. Maktkampen i Moskva mellom Gorbatsjov med hans konservative rådgivere, og Jeltsin med hans radikale.

Utfordringen for den som skal analysere Sovjetunionens oppløsning er å innplassere den stadig omseggripende nasjonale selvstendighetskampen i det som skjedde på alle de fem nivåene ovenfor. Grunnen til at selvstendighetskampen gikk stadig lenger, var jo tildels at Gorbatsjovs økonomiske reformarbeid ikke ga resultater, dels at undertrykkelsen av nasjonale

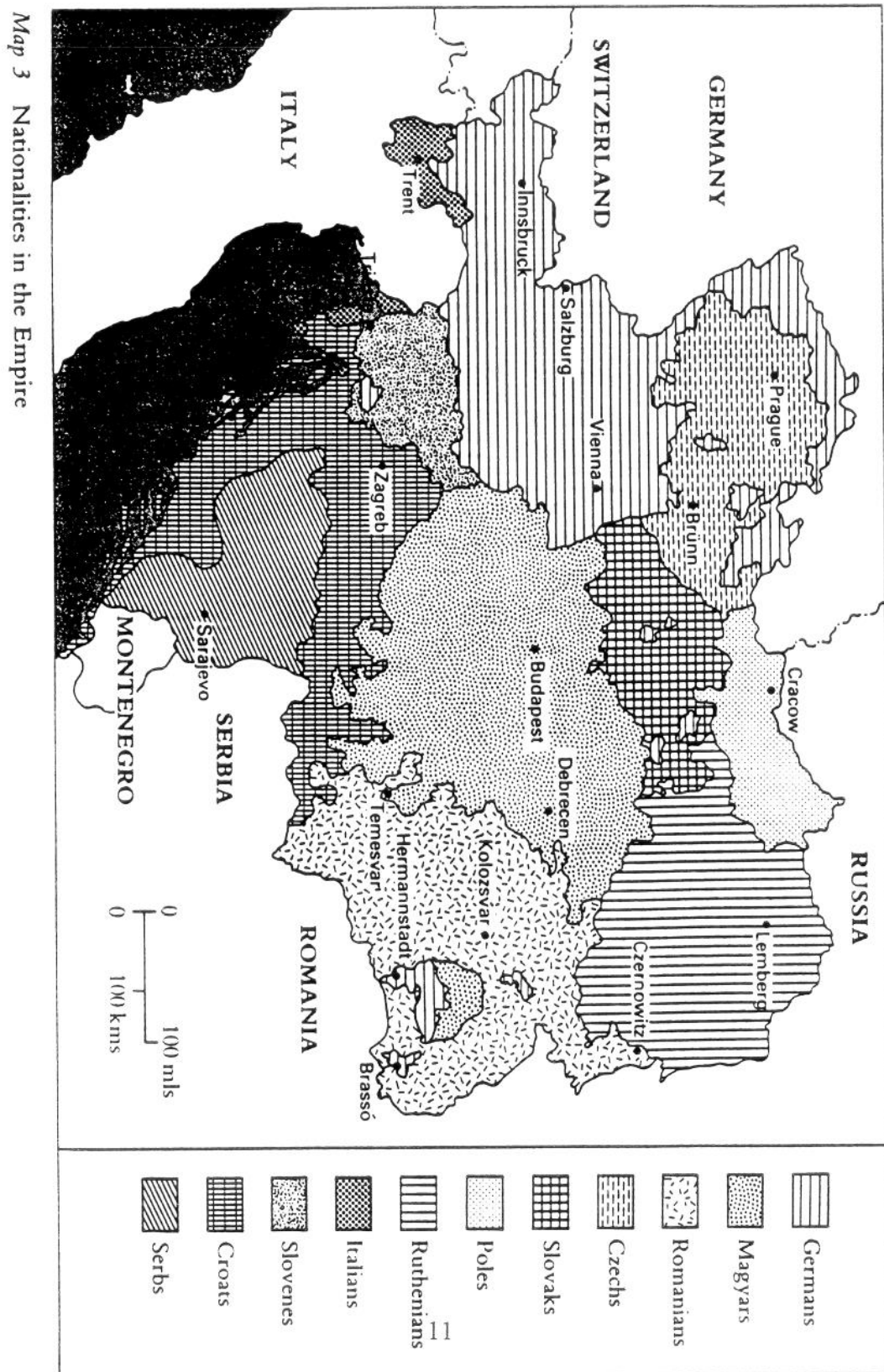
antisovjetiske bevegelser var halvhjertet. Dette kan igjen bare forklares ved å følge alle de fem nivåene.

En videre analyse av Sovjetunionens oppløsning ville imidlertid føre for langt her. Det får bli med disse bemerkningene. Isteden vil jeg konsentrere meg om å finne ut av i hvilken rekkefølge de ulike nasjonene brøt ut av imperieloyaliteten, og hvorfor.

Nasjonenes lojalitet

Innenfor ethvert imperium vil det være forskjell på graden av de ulike nasjonenes lojalitet overfor de sentrale statsmyndighetene. Det kunne derfor tenkes å være mulig å sette opp et lojalitetshierarki for et imperiums nasjoner. Hvis det skulle vise seg mulig å sette opp et slikt hierarki, skulle det også være mulig å bestemme hvilken av nasjonene som kan forventes å svikte sentralmyndighetene først hvis det kom til en krise.

Kart over nasjonalitetene i Habsburgimperiet, hentet fra Allan Sked, *The Decline & Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*, London, Longman, 1989.

[illegible]

Hvilke kriterier kan vi bruke for å sette opp et lojalitetshierarki for nasjonene?
For dette formål har jeg satt opp en sjekkliste med sju punkter:

1. Hvor sterke er nasjonens bånd til imperiets maktelite?
2. Hvor stor befolkning har nasjonen i forhold til imperiets andre nasjoner?
3. Har nasjonen et klart avgrenset eget hjemland?
4. Har nasjonen sine egne institusjoner?
5. Hvilken adgang har nasjonen til utdanning og embeder?
6. Har nasjonen økonomisk fordel av å tilhøre imperiet?
7. Står nasjonen i kontakt med fiendtlige eller rivaliserende stater utenfor imperiet?

La meg kommentere spørsmålene etter tur:

Bånd til makteliten

Det første kriteriet som avgjør en nasjons lojalitet overfor imperiets herskende dynasti er styrken i båndene mellom denne nasjonen og dynastiet (i Sovjetunionens tilfelle partieliten). Slike bånd kan være språklige, religiøse eller historiske. I Habsburg-monarkiet var dynastiet tyskspråklig og romersk-katolsk, og det tilsa at tysktalende katolikker ville ha særlig sterke bånd til dynastiet og således en høy grad av lojalitet. Det religiøse fellesskapet mellom dynasti og folk ville også gjelde ungarere, polakker, slovakker, italienere, slovenere og kroater, men ikke de protestantiske tsjekkerne eller de ortodokse serberne, rumenerne eller rutenerne, og absolutt ikke jødene. Lojalitetshierarkiet vil bli som følger:

1. Tyskerne
2. Ungarerne, polakkene, slovakene, italienerne, slovenene og kroatene
3. Tsjekkerne (husitter)
4. Serberne, rumenerne, rutenerne
5. Jødene.

I Sovjetunionen ble det gjort forsøk på å avskaffe religionen som middel til å sette skille mellom folk, men partiets språk var russisk, og russisk språk og historie var knyttet til den ortodokse kirke. Det er derfor klart at partiledelsens sterkeste kulturbånd gikk til den russiske befolkningen og at båndenes styrke avtok jo mer forskjellig nasjonene var fra russerne språklig, kulturelt og religiøst. Følgende lojalitetshierarki vil fremkomme:

1. Russerne og hviterusserne (sterkt assimilerende tatarer)
2. Andre kristne folk: ukrainere, georgiere, armenere, estere, lettere, litauere, moldaviere.

3. Jøder.

4. Muslimske folk: azerbajdsjanere, turkmener, kirghizer, tadsjiker, kazakher, etc.

De to eneste som offentlig spådde Sovjetunionens oppløsning i 1970-årene, Hélène Carrère d'Encausse og Andrej Amalrik bygde begge sin spådom på det statistikken kunne fortelle om veksten i de muslimske befolkningene. Deres forventning var at de mange fattige muslimene ville gjøre opprør mot deres kristne herrefolk. Det var sannelig ikke slik det gikk. Den feilen de gjorde, var å legge for stor vekt på betydningen av de kulturelle bånd. De spådde riktig om Sovjetunionens oppløsning, men på helt gale premisser, og de spådde helt galt om hvordan oppløsningen skulle skje.

Befolkningstall

I et imperium vil det ofte være slik at én nasjon er dominerende. Makteliten rekrutteres fra denne nasjonen, som også er den største. Tyskerne og russerne spilte denne rollen i henholdsvis Habsburg og Sovjetimperiet. De var derfor naturligvis ikke de mest illojale. I et imperium vil det også være slik at det finnes en del små nasjoner som er avhengig av støtte fra den dominerende nasjonen for å unngå undertrykkelse fra en mellomstor nasjon som den lille nasjonen er i nær berøring med. Eksempler på dette er slovakenes forhold til tyskerne i Habsburgimperiet (de trengte deres støtte mot ungarene) og osseternes avhengighet av russerne for sitt forsvar mot georgierne. Det vil derfor være en tendens til at det er de mellomstore eller neststørste nasjonene som er de mest lojale. Det gjaldt ungarene frem til 1867, men ved "Ausgleich" fikk de en så sterk stilling i Habsburgimperiet at ungarene (magyarene) forandret se til å bli de mest lojale av alle. Statistikken på neste side kan gi et utgangspunkt for å vurdere grad av lojalitet i forhold til relativ befolkning.

Befolkningsgrupper i prosent av imperienes samlede befolkning

Habsburgimperiet 1910: 49,8 mill.	Sovjetunionen 1989: 287 mill.
--------------------------------------	----------------------------------

	%		%
Tyskere	24,1	Russere	50,8
Magyarer	20,3	Ukrainere	15,4
Tsjekkere	13,3	Uzbeker	05,8
Polakker	10,0	Hviterussere	03,5
Rutenere	08,0	Kazacher	02,8
Kroater	06,4	Azeris	02,4
Rumenere	05,8	Armenere	01,6
Slovaker	04,0	Tadsjiker	01,5
Serbere	04,0	Georgiere	01,4
Slovenere	02,6	Moldaviere	01,2
Italienere	01,4	Litauere	01,1
		Turkmenere	01,0
		Kirghizere	00,9
		Latviere	00,5
		Estere	00,4
		Andre	09,7

Kilder: Sovjetunionen: Ferdinand, Peter, *Communist Regimes in Comparative Perspective*, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf, 1991. Habsburg: Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*, London, Longman, 1989.

Hjemland

Eget hjemland kan være helt innenfor imperiet, delvis utenfor, eller mestendels utenfor. I de siste tilfellene vil graden av lojalitet påvirkes av den stilling folket har utenfor grensene. Viktig er det å huske på at også delstater eller hjemland nesten bestandig er flernasjonale. Det er bare et spørsmål om prosentvis fordeling.

Jødene skiller seg ut som et folk uten hjemland innenfor imperiene (den jødiske republikken i Sibir kan ikke betraktes som noe hjemland fordi den aldri ble oppfattet slik at jødene selv). Dette bidrar til å forklare at jødene ofte har vært ekstremt imperie-lojale (enten konservative eller gjennom radikal føderalisme): Ettersom de ikke har hatt noe hjemland å gå tilbake til, var det mer avgjørende for dem enn noen andre at imperiene besto. Emigrasjonen til USA og opprettelsen av Israel forandret selvsagt i noen utstrekning bildet.

Egne institusjoner

I Habsburgimperiet sto marxistene Karl Renner og Otto Bauer for et omfattende forslag, lagt fram rundt århundreskiftet, som er blitt mye diskutert også de siste årene: å skjelne mellom territorier og nasjonale institusjoner. Alle imperiets nasjoner skulle få egne institusjoner med ansvar for undervisning, kultur og andre viktige områder, men uten noen territoriell tilknytning eller suverenitet. Dette har forblitt et skrivebordsforslag, men nasjonale institusjoner av ulikt slag har spilt en viktig rollesom grunnlag for mobilisering av nasjonal frihetskamp. Den religiøst baserte *millet* i det osmanske imperiet er ett eksempel, videnskapsakademiene i Sovjetunionen et annet.

Utdannelse og embeder

Adgang til utdanning er viktig. Mangel på utdanning forklarer den slovakiske bevegelsens svakhet under Første verdenskrig. Det er den utdannede middelstanden som er bærer av moderne nasjonalisme.

En lojal nasjon har liten adgang til utdanning, men grei adgang til embeder for de som likevel skaffer seg utdanning.

En illojal nasjon har sterk adgang til utdanning, men liten adgang til embeder.

Økonomisk fordel

Det er helt galt å tro at det er de fattigste, mest nødlidende nasjonene som er mest illojale

overfor et imperium. Tendensen er snarere den at det er nasjoner med en høy grad av økonomisk utvikling som er mest illojale. De mener de taper på å tilhøre imperiet fordi de må overføre deler av sine ressurser til de mindre utviklede nasjonene. Dette kan bidra til å forklare at ungarene faktisk var mer lojale overfor Habsburgdynastiet enn de mer utviklede tyskerne under avslutningen av Første verdenskrig. Det kan også bidra til å forklare at de baltiske nasjonene utgjorde en avantgarde i oppløsningen av Sovjetunionen, mens de sentralasiatiske nasjonene med deres langt mer ulike kultur, var lojale til det siste.

Det avgjørende er altså å vurdere om nasjonen (mener den) tjener på imperiet eller ikke.

Kontakt med andre stater

Nasjoner innenfor ett imperium er ofte blitt gjort til redskap i andre staters politikk, spesielt når et imperium blir hengende etter økonomisk og militært. Balkan ble balkanisert p.g.a. en trekanttrivalisering mellom det habsburgske, osmanske og russiske imperiet, der franske og britiske interesser begynte å spille inn. For balterne spilte deres nordiske tilknytning en rolle, for moldoverne deres rumenske. Under sovjetunionens oppløsning spilte trolig også emigrantmiljøene i vesten en viss rolle, men generelt gjelder det at Sovjetunionens oppløsning i ekstremt *liten* grad ble inspirert utenfra. Verden utenfor sluttet stort sett opp om Gorbatsjov, så de radikale nasjonale frigjøringskravene utviklet seg snarere på tross av enn på grunn av ekstern påvirkning. Likevel kan *kontaktene* (og kunnskap gjennom TV) har spilt en viktig rolle.

Nasjonal kjedereaksjon

Den nasjonen som er mest illojal og derfor er mest tilbøyelig til å utløse en nasjonalistisk *kjedereaksjon* er den som:

1. er mellomstor
2. har en annen religion enn dynastiet
3. taler og skriver et annet språk enn dynastiet
4. ikke deler dynastiets historiske minner og kulturelle skikker
5. har adgang til utdanning, men ikke til embeder
6. har sine egne, uavhengige institusjoner
7. er i kontakt med utenforstående makter

Nå hadde jeg tenkt at jeg systematisk skulle sjekke om dette stemte med det som skjedde

under oppløsningen av Habsburgmonarkiet og Sovjetunionen, men dette oversteg min kapasitet (ihvertfall foreløpig). Jeg kan bare si at alle momentene ovenfor ser ut til å ha spilt en rolle i de to tilfellene jeg har studert, men at avantgardenasjonen likevel ikke forener alle de sju egenskapene, bare noen av dem.

Det er viktig å huske på at lojaliteten vil være *situasjonsbetinget*. Et "lojalitetshierarki" vil være i stadig endring.

Prøv selv å vurdere om mine sju momenter kan bidra til å forklare at lojalitetshierarkiet under oppløsningsperioden i de habsburgske og sovjetiske imperiene var omtrent som følger:

Habsburg: Serberne, italienerne, polakkene, tsjekkerne, kroatene, slovenene, tyskerne, magyarene (som hadde vært de mest opprørske i 1848)

Sovjet: Litauerne, georgierne, esterne, letterne, moldaverne, armenerne, russerne, ukrainerne, de muslimske nasjonene i Sentralasia (som Sovjetekspertene Andrej Amalrik og H  lene d'Encausse Carr  re hadde spådd ville skape de største problemene for sovjetmakten p.g.a. befolkningsveksten)

Årsakene til oppløsning

Hva er det som utløser "en nasjonal kjedereaksjon" innenfor et imperium? Jeg vil se bort fra nasjonalitetsmotsetningene i og for seg. Eksistensen av flere nasjonale identiteter som definerer seg i motsetning til hverandre er en varig tilstand, forsv  ddt en svakhet ved imperiestatens grunnlag, men de behøver ikke være konfliktfylte. Det jeg spør om her, er hva som f  r de nasjonale motsetningene til å gå over i en konfliktprosess, der én konflikt fremprovoserer en serie andre. Når et flernasjonalt imperium har gått i oppløsning siden nasjonalismen spredte seg utover verden i det 19.   rhundre, har det skjedd i form av nasjonalitetskonflikter. Årsakene til imperieoppløsningen er derfor de samme som årsakene til nasjonalitetskonfliktene.

Hva slags årsaker kan en tenke seg?

- Relativ økonomisk tilbakegang
- Statsbankerott, skattetrykk
- Krigsnederlag
- Mislykte reformer
- Sviktende represjon (undertrykkelse)

De hemmelige forhandlingene mellom Habsburgerkeiseren og ententemaktene i begynnelsen av 1917 hadde stor betydning. Disse forhandlingene ble ført på Wiens initiativ uten Berlins vitende, men så ble de offentliggjort, og da måtte Keiser Karl gå Canossagang for Keiser Wilhelm og love aldri mer å kontakte fremmede makter uten først å ha konsultert Tyskland. Det var både reelt og prestisjemessig et nederlag for Wien, og det fikk dessuten de allierte til å bestemme seg for å støtte prinsippet om nasjonal selvbestemmelse for Habsburg-monarkiets nasjonaliteter. Oppløsningen av Habsburg-riket hadde ikke inntil da vært noe alliert krigsmål, men nå mistet Wien interesse som mulig forhandlingsmotpart, og dessuten oppsto det et konkurranseforhold om de østeuropeiske nasjonalistenes gunst. Vi må huske på at Tyskland og Østerrike-Ungarn nettopp på dette tidspunkt bidro til å skape en rekke nye selvstendige nasjonalstater på territoriet til det beseirede Russland: Finland, Estland, Lettland, Litauen, Polen, Ukraina. De allierte kunne ikke være dårligere, særlig ikke etter at USA gikk inn i krigen med sitt behov for idealer som kunne begrunne krigsinnsatsen. Den 3. juni 1917 erklærte de allierte sin støtte til et fritt Polen med adgang til Østersjøen og sin sympati for tsjekkoslavenes og jugoslavenes nasjonale aspirasjoner. Valget av disse to "flernasjonale nasjonene" skyldtes Thomas Mazaryk, slovak av opprinnelse, tsjekker av kultur, spesialist på Russland og med svært gode kontakter i USA.

Årsakene til Sovjetunionens oppløsning kommer til å bli kraftig diskutert i årene fremover. Jeg har ikke plass til å diskutere dem her, men vil bare kort uttrykke min oppfatning: Årsaken var Gorbatsjovs mislykte reformer, kombinert med hans manglende vilje til å anvende represjon. Perestroika-politikken, som fra Gorbatsjovs og hans rådgiveres side var ment å skape et sovjetisk demokrati der alle sovjetborgere ville ta del uten hensyn til nasjonalitet, fikk isteden nasjonal selvstendighetskamp som utilsiktet bivirkning.

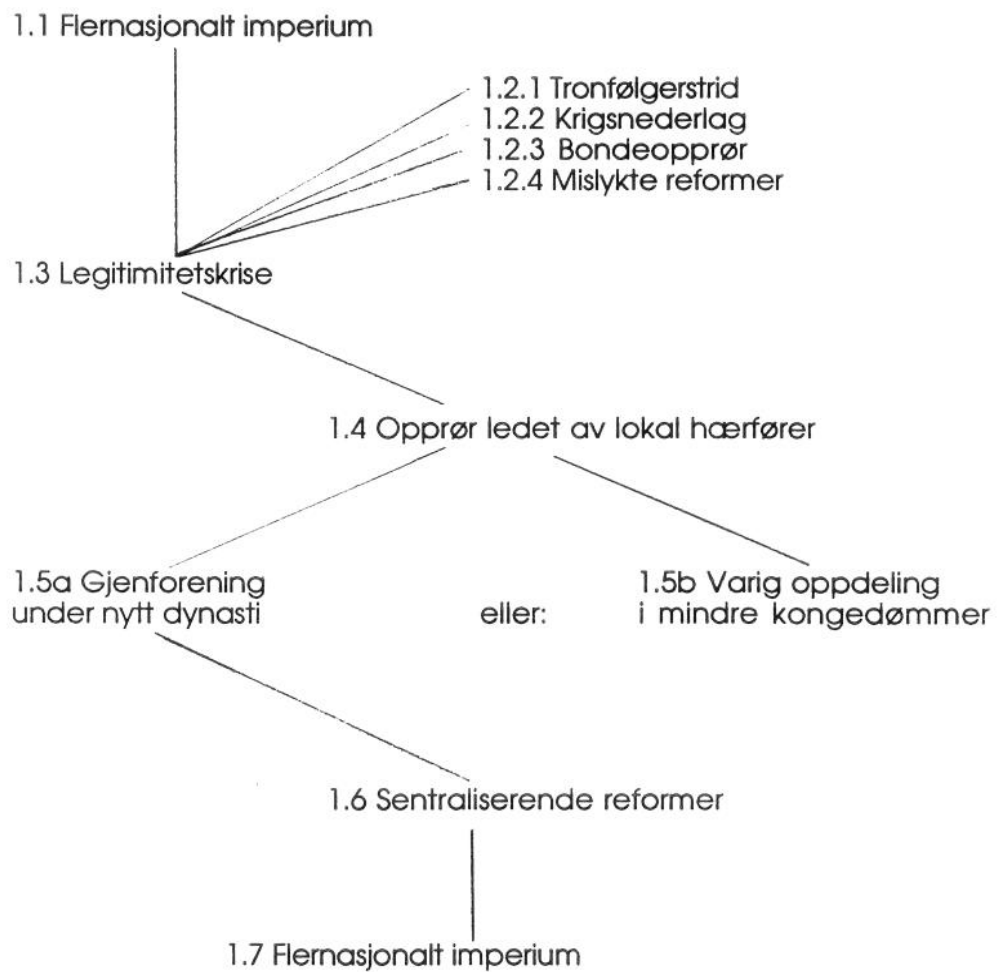
Kjedereaksjonens mekanisme

Når en nasjonalitetskonflikt er utløst innenfor et imperium, kan den forrykke balansen mellom nasjonene i imperiet, og dessuten svekke respekten for imperiemyndighetene, og således gå over i en kjedereaksjon av stadig nye konflikter, som til sist ender i en full oppløsning av imperiet i nasjonalstater (som igjen kan være mini-imperier). Jeg har forsøkt å sette opp et skjema for gangen i en slik kjedereaksjon i henholdsvis den førnasjonalistiske og den nasjonalistiske tidsalder (et eksempel på en førnasjonalistisk kjedereaksjon er det som skjedde i det osmanske imperiet som en effekt av Napoleonskrigene).

Et helt foredrag kunne holdes med utgangspunkt bare i de to modellene som presenteres her, men nå får de tale for seg selv. Prøv å gjennomtenke oppløsningen av Habsburgmonarkiet og Sovjetunionen en gang til med utgangspunkt i modell nr. 2.

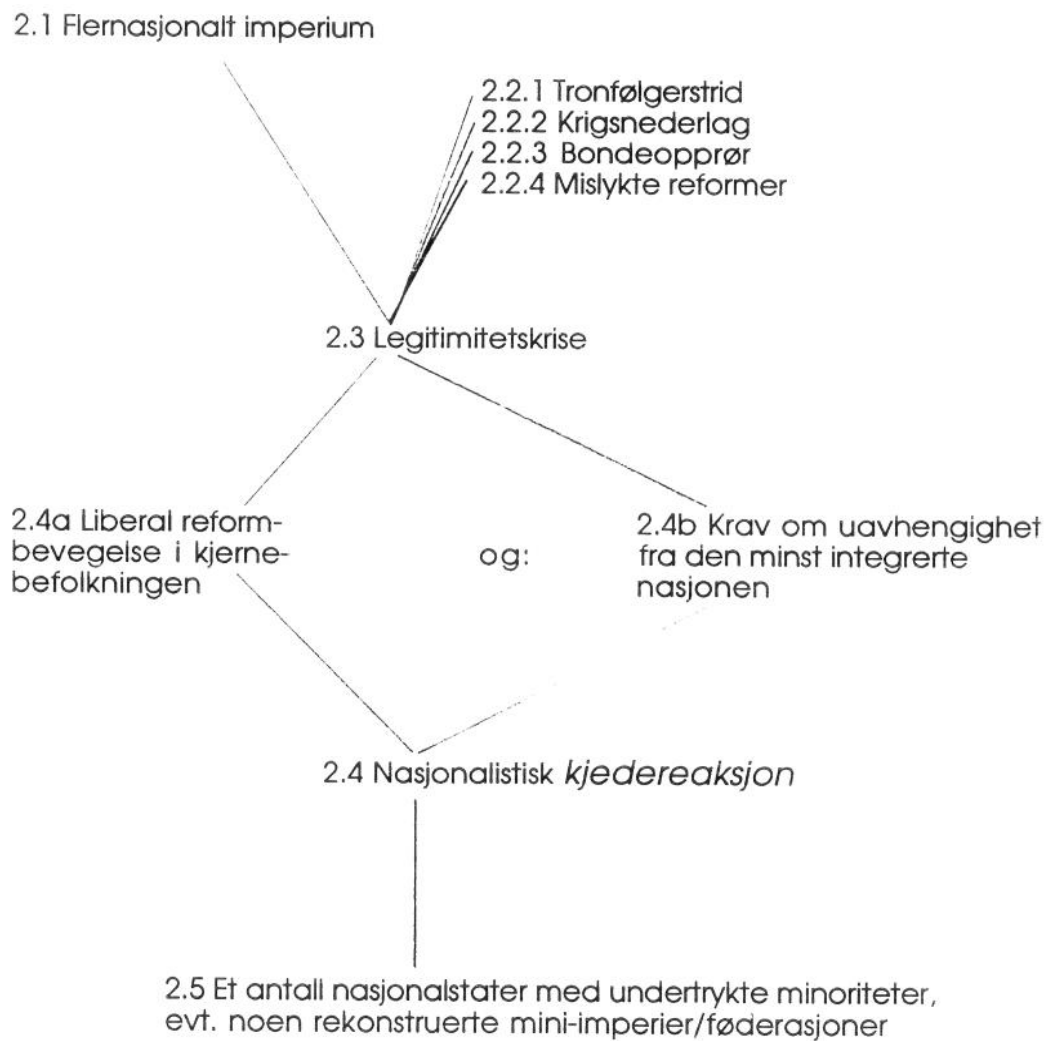
MODELL FOR IMPERIEOPPLØSNING 1

Før-nasjonalistisk oppløsningsmodell

MODELL FOR IMPERIEOPPLØSNING 2

Nasjonalistisk oppløsningsmodell

Jeg skal ende dette litt tankespredte foredraget med en fredsforsker-bemerkning:

Hyllest til Gorbatsjov

En så skjellsettende og dramatisk prosess som oppløsningen av et verdensrike vil normalt foregå under enorme blodsutgydelser, men oppløsningen av Sovjetunionen var i det alt vesentlige en fredelig prosess. Det går tydelig fram ved en sammenligning med den parallelle oppløsningen av Jugoslavia. Hvorfor skjedde det hele så fredelig i Sovjetunionen fra 1987 til 1991? Jeg tror det var fordi Gorbatsjovs enestående maktstilling i imperiet gjorde det mulig for ham å bremse dem som forsøkte å bruke Sovjetstatens enorme undertrykkelsesapparat. Gorbatsjovs mål var en moderne, konkurransedyktig sovjetisk økonomi og et sovjetisk demokrati. Det fikk han ikke. Reformene utløste isteden økonomisk kaos og en nasjonal kjedereaksjon. Men hvis Gorbatsjov for å oppnå sitt mål hadde måttet ty til utstrakt vold, ville det ha undergravd hensikten og kanskje isteden forlenget det systemet han ville bryte ned. Gorbatsjov valgte derfor å risikere imperiets oppløsning snarere enn å opprettholde det med vold. Jeg kjenner intet valg som kunne gjøre et menneske bedre fortjent til Nobels fredspris.

(noe revidert i København, 12. august 1992)